

Krzysztof Opawski*

ZAGRANICZNA SIŁA ROBOCZA W GOSPODARCE RFN
W LATACH 1960—1976. ZARYS PROBLEMATYKI

1. WSTĘP

Migracje, będące mechanicznym (w przeciwieństwie do naturalnego) ruchem ludności i stanowiące zmianę miejsca zamieszkania na stałe lub na pewien okres, są nieodłącznym elementem historycznego rozwoju ludzkości. Ze względu na przyczyny, migracje klasyfikuje się jako społeczno-polityczne lub ekonomiczne. Migracje międzynarodowe, będące przedmiotem naszego zainteresowania, nazywane są inaczej zewnętrznymi i ze względu na zasięg dzielone są na międzykontynentalne oraz wewnątrzkontynentalne¹. Współcześnie, międzynarodowe ruchy migracyjne zostały zdominowane przez przepływy siły roboczej (a więc migrację o charakterze ekonomicznym). Z krajów słabo uprzemysłowionych do wysoko rozwiniętych.

W okresie międzywojennym (a także w pierwszych latach po II wojnie światowej) w światowym ruchu migracyjnym istotniejsze były migracje międzykontynentalne. Głównym krajem imigracyjnym były Stany Zjednoczone. Począwszy od lat pięćdziesiątych wzrasta znaczenie migracji wewnątrzkontynentalnych. Najszerze rozmiary zjawisko to przybiera w Europie. Przyczyny tkwią zarówno w restrykcjach imigracyjnych w USA, jak i szybko wzrastających kosztach podróży². Pod koniec lat sześćdziesiątych oraz w latach siedemdziesiątych nasileniu uległy migracje siły roboczej wewnątrz kontynentu afrykańskiego³.

* Mgr, st. asystent w Instytucie Ekonomii Politycznej UŁ.

¹ A. Maryański, *Współczesne wędrówki ludów. Zarys geografii migracji*, Warszawa 1966.

² *Ibidem*, s. 74—88.

³ F. Wilson, *International Migration in Southern Africa*, „International Migration Review” 1976, nr 4, s. 451—488.

Kształtowanie migracji polega na tworzeniu warunków sprzyjających lub przeciwdziałających. W migracjach zewnętrznych są to przede wszystkim środki prawne w postaci umów międzynarodowych, które stanowią instrument ochrony interesów ekonomicznych, społecznych i politycznych krajów emigracyjnych i imigracyjnych.

2. MIĘDZYNARODOWE MIGRACJE SIŁY ROBOCZEJ W EUROPIE ZACHODNIEJ PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Immanentność międzynarodowej migracji siły roboczej w stosunku do kapitalistycznego sposobu produkcji była przedmiotem wielu wypowiedzi Marksa oraz Lenina⁴. Każdy przyspieszony rozwój któregoś z krajów kapitalistycznych wymagał zwiększonego napływu siły roboczej dla usunięcia bariery wzrostu wyrażającej się niewystarczającą podażą wolnych rąk do pracy. Na podobną barierę napotkały kraje Europy Zachodniej na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych. Źródłem zaspokojenia popytu stały się najpierw europejskie, a później inne kraje basenu Morza Śródziemnego. W 1973 r. zatrudnienie obcokrajowców osiągnęło swój najwyższy stan po dwudziestu latach nieustannego (z wyjątkiem lat kryzysu 1967—1968) i bardzo szybkiego wzrostu. W 1965 r. ogólna liczba zatrudnionych obcokrajowców osiągnęła 5,1 mln osób⁵, a w 1973 8,1 mln. Podział tej olbrzymiej armii według krajów zatrudnienia został przedstawiony w tab. 1. Należy dodać, że jednocześnie liczbę nielegalnie zatrudnionych obcokrajowców w 1973 r. szacuje się na około 1 mln, co daje w sumie ponad 9 mln zatrudnionych i odpowiada to od ok. 8,50% do 9,50% udziału obcokrajowców w europejskich krajach imigracyjnych w zatrudnieniu ogółem⁶.

Z danych zawartych w tab. 1 wynika, że głównymi importerami siły roboczej są RFN (30,70%), Francja (23,80%), Wielka Brytania (22,60%) oraz Szwajcaria (10,70%). Wszystkie te kraje charakteryzują się równocześnie wysokim udziałem obcej siły roboczej w zatrudnieniu. Spośród czterech wymienionych krajów, Francja i Wielka Brytania mają wiele postkolonialnych powiązań i te w ważący sposób wpływają na kształtowanie się procesów imigracyjnych w tych krajach. Szwajcaria tradycyjnie zatrudnia obcokrajowców, szczególnie Włochów, którzy sta-

⁴ Marks podnosi sprawę wielokrotnie w różnych fragmentach *Kapitału*, W. I. Lenin w szczególności w pracy *Kapitalizm i imigracje robotników*, [w:] *Dzieła*, t. 19, Warszawa 1950, s. 471—474.

⁵ *Arbeitsplatz Europa*, Köln 1966.

⁶ O. -E. Kuntze, *Anstieg der Ausländerbeschäftigung gestoppt*, „Ifö-Schnelldinst”, 21. 4. 1975.

Tabela 1

Zatrudnienie obcokrajowców w Europie Zachodniej w 1973 r.
wg krajów zatrudnienia

Kraj	Zatrudnienie ogółem	Zatrudnienie obcokrajowców	Udział krajów w zatrudnieniu obcokra- jowców	Udział obco- krajowców w zatrudnieniu ogółem
	tys.		%	
Belgia	3 914	265	3,3	6,8
Dania	2 406	49	0,6	2,0
RFN	26 475	2 500	30,7	9,4
Francja	21 403	1 930	23,8	9,0
Wielka Brytania	25 129	1 835	22,6	7,3
Luksemburg	154	43	0,5	27,9
Holandia	4 681	160	2,0	3,4
Norwegia	1 680	21	0,2	1,3
Austria	2 950	236	2,9	7,9
Szwecja	3 904	222	2,7	5,7
Szwajcaria	3 050	861	10,7	28,2
Razem	95 786	8 122	100,0	8,5

Źródło: O. -E. Kuntze, *Anstieg der Ausländerbeschäftigung gestoppt*, „Ifo-Schnelldienst” 21.4.1975 oraz obliczenia własne.

nowią tu około 50% zatrudnionych obcokrajowców. Już w początkach XX w. obcokrajowcy stanowili w tym kraju istotny ułamek ludności miejscowej (w 1910 r. — 14,7%), co odpowiada dużo wyższemu udziałowi w zatrudnieniu⁷. RFN importowała siłę roboczą z państw, mających w okresie powojennym największy udział w skali europejskiej w eksporcie siły roboczej. Są to Włochy, Jugosławia i Turcja, które dostarczają jednocześnie najwięcej siły roboczej do RFN. Można więc uznać wiodącą rolę RFN w europejskim imporcie siły roboczej po II wojnie światowej, zważywszy dodatkowo, że zatrudnienie obcokrajowców wzrasta od poziomu równego ułamkom procentu zatrudnienia ogółem w latach pięćdziesiątych, do ok. 10% w latach siedemdziesiątych oraz, że RFN staje się w tym okresie największą potęgą gospodarczą Europy Zachodniej.

Należy wspomnieć także o zasadzie swobodnego przepływu siły roboczej obowiązującej w myśl traktatu rzymskiego w ramach EWG. Zasada ta stanowiła istotne *novum* w wewnątrz europejskich stosunkach gospodarczych; jednak w 1974 r. w dziewięciu krajach członkowskich Wspólnego Rynku ponad 70% stanowili imigranci z krajów nie

⁷ *Fremdarbeiter*, „Schweizer Dokumentation”, 30. 11. 1976.

będących członkami EWG. Natomiast spośród imigrantów pochodzących z EWG ponad 70% stanowili Włosi⁸. Wskazuje to na dość istotnie ograniczone znaczenie migracji wewnątrz EWG (z wyjątkiem eksportu siły roboczej z Włoch) w ogólnym bilansie migracyjnym w Europie po II wojnie światowej.

W latach 1973—1975 wszystkie kraje imigracyjne ogłosiły zatrzymanie napływu oraz werbunku obcej siły roboczej na skutek szybko narastających objawów kryzysu gospodarczego, a w szczególności rosnącego bezrobocia. W roku 1976 liczba zagranicznej siły roboczej w Europie spadła do niecałych 6 mln osób. Jeżeli obecny stan gospodarek krajów zachodnioeuropejskich uznać za względnie stały, a okres szybkiego wzrostu gospodarczego za zakończony, to przyjąć należy, że imigranci przestali odgrywać swą dotychczasową rolę, a ich liczba będzie ulegać stabilizacji⁹. Szacuje się, że w latach 1950—1975 migracje siły roboczej (włączając w to rodziny) objęły około 28—30 mln osób¹⁰. Rozmiary zjawiska (czasowe, przestrzenne, ilościowe) czynią go więc godnym dokładniejszej analizy. Szczególnie ważna rola RFN w tym procesie uzasadnia wybór tego kraju za przedmiot analizy.

3. ZAGRANICZNA SIŁA ROBOCZA W RFN

3.1. HISTORYCZNE TRADYCJE ZATRUDNIENIA OBCEJ SIŁY ROBOCZEJ I WSPÓŁCZESNE PRZYCZYNY IMIGRACJI

Robotnicy zagraniczni w RFN nie są nowym zjawiskiem, choć wcześniej nigdy nie występowało ono w takim natężeniu. Już w 1907 r. udział obcokrajowców w zatrudnieniu ogółem wynosił 3,4%. Byli to przede wszystkim robotnicy sezonowi z krajów sąsiedzkich i wypełniali swoją obecnością luki na niemieckim rynku pracy. W okresie międzywojennym udział robotników zagranicznych sięgał przeciętnie w stosunku rocznym 1% zatrudnionej siły roboczej. Niemcy hitlerowskie w czasie II wojny światowej korzystały (w niespotykanych wcześniej rozmiarach) z pracy sprowadzanych z podbitych terenów robotników¹¹. W okresie tuż powojennym można zaobserwować falę emi-

⁸ K. Przybylska, *Międzynarodowa migracja siły roboczej w EWG*, „Sprawy Międzynarodowe” 1975, nr 4.

⁹ *Wanderarbeiter in Westeuropa im Jahr 2000*, „IAA-Nachrichten”, 1976, nr 3.

¹⁰ O. -E. Kuntze, *Ausländerbeschäftigung in Europa*, „Ifo-Schnelldinst”, 15. 12. 1975.

¹¹ *Beschäftigung ausländischer Arbeitskräfte in Deutschland 1882 bis 1963*, „Wirtschaft und Statistik” 1965, nr 2, s. 93.

gracyjną, która wkrótce, w okresie odbudowy gospodarki niemieckiej, zmienia się w falę imigracyjną. Do końca lat pięćdziesiątych byli to przede wszystkim przesiedleńcy z byłych niemieckich terenów wschodnich, a także dość duża fala mieszkańców NRD¹². W sumie stanowili oni około 14 mln osób¹³. Zamknięcie granicy w Berlinie w sierpniu 1961 r. zatrzymało napływ siły roboczej. Także odbudowa sił zbrojnych spowodowała dalsze zwiększenie napięcia na rynku pracy. Tabela 2 wskazuje na malejącą systematycznie w latach pięćdziesiątych stopę bezrobocia oraz jej stabilizację na niskim, nie przekraczającym 1% poziomie w pierwszej połowie lat sześćdziesiątych.

Tabela 2

Stopa bezrobocia i tempo zmian ilości wolnych miejsc pracy
w RFN w latach 1955—1965 (w %)

Rok	Stopa bezrobocia	Tempo zmian ilości wolnych miejsc pracy w stosunku do roku poprzedniego
1955	5,8	+45,8
1956	4,4	+ 9,6
1957	3,7	— 0,5
1958	3,7	— 0,2
1959	2,6	+28,5
1960	1,3	+60,0
1961	0,8	+18,7
1962	0,7	+ 3,9
1963	0,8	— 3,3
1964	0,8	+ 9,8
1965	0,7	+ 6,5

Źródło: „Arbeits- und Sozialstatistische Mitteilungen” 1977, nr 3, 9.

Równocześnie mamy do czynienia ze wzrostem liczby wolnych miejsc pracy, a ich gwałtowny przyrost w latach 1959—1961 doprowadza w początkach roku 1960 do zrównania się ich liczby z liczbą bezrobotnych. W roku 1961 liczba wolnych miejsc pracy ponad dwukrotnie przerasta liczbę bezrobotnych¹⁴. Zdecydowano, wobec zaistniałej sytuacji, znacznie rozszerzyć werbunek obcej siły roboczej. W roku 1960 liczba zatrudnionych obcokrajowców wzrasta o ponad 100% (w stosunku do roku 1959) i wynosi ponad 300 tys. osób, co oznacza jedno-

¹² M. Nikolinakos, *Politische Ökonomie der Gastarbeiterfrage. Migration und Kapitalismus*, Hamburg 1973.

¹³ *Statistisches Jahrbuch BRD 1961*, s. 54.

¹⁴ „Arbeits- und Sozialstatistische Mitteilungen” 1977, nr 3.

wcześnie osiągnięcie 1,5⁰/₀ udziału wśród ogółu zatrudnionych (0,8⁰/₀ w 1959 r.)¹⁵. Od tego momentu liczba zagranicznej siły roboczej stale wzrasta (pomijając spadek w roku 1967), by osiągnąć w 1973 r., kiedy to ogłoszono decyzję o wstrzymaniu werbunku, wartość 2,5 mln osób. Po roku 1973 zatrudnienie obcokrajowców spadło o ok. 0,5 mln.

3.2. ZASADY WERBOWANIA ROBOTNIKÓW CUDZOZIEMSKICH

W celu zabezpieczenia sobie stałego napływu zagranicznej siły roboczej RFN zawiera szereg umów międzynarodowych. W 1955 r. zostaje podpisana pierwsza z nich z Włochami, a następnie — w 1960 r. z Hiszpanią i Grecją, w 1961 r. z Turcją, w 1963 r. z Marokiem, w 1964 r. z Portugalią, w 1965 r. z Tunezją, w 1968 r. z Jugosławią¹⁶.

Umowy te są zasadniczo podobne do siebie i przewidują powołanie w poszczególnych krajach przedstawicielstw Federalnego Urzędu Pracy, zajmujących się organizacyjno-technicznymi problemami werbunku cudzoziemców do pracy w RFN. Przedstawicielstwa te, będąc w posiadaniu zapotrzebowań zgłaszanych przez przedsiębiorców, przeprowadzały rekrutację chętnych współpracując ściśle z władzami krajów, na terenie których działały. Przeprowadzano weryfikację kandydatów pod względem zdrowotnym i zawodowym, a następnie udzielano zezwolenia, które mogło być ograniczone:

- zawodowo (czyli do wykonania określonego zawodu),
- przestrzennie (do określonego przedsiębiorstwa),
- czasowo (na jeden rok).

Sytuacja na rynku pracy, a także warunki układu z danym krajem dyktowały stosowanie tych ograniczeń w odpowiedni sposób¹⁷.

Zawarte układy można podzielić na 4 typy¹⁸. Pierwszy typ, oparty był o zasady wypływające z traktatu rzymskiego z 1957 r., które przewidywały umiędzynarodowienie rynku pracy w ramach EWG. Zasady te gwarantowały prawo pracobiorcy do ubiegania się o każde wolne miejsce pracy na terenie dowolnego kraju członkowskiego oraz do ekwiwalentnego wynagrodzenia. Tego typu układ posiadała RFN z Włochami¹⁹. Drugi typ — to dwustronne układy nie przewidujące ograniczeń kontyngentów imigracyjnych. Takie układy zawarto z Grecją,

¹⁵ *Ausländische Arbeitnehmer* 1969, Nürnberg 1970.

¹⁶ Nikolinakos, *op. cit.*, s. 36.

¹⁷ F. W. Dörge, *Gastarbeiter — Europäisches Proletariat?*, „Gegenwartskunde” 1968, nr 3, s. 297.

¹⁸ W. Hollenberg, *Gastarbeiterpolitik in der Bundesrepublik Deutschland*, „Schweizer Monatshefte” 1967, nr 6.

¹⁹ Zasady wypływające z traktatu rzymskiego z 1957 r. są zgodne z wcześniej (w 1955 r.) podpisanym z Włochami porozumieniem.

Hiszpanią, Turcją, Portugalią i Jugosławią. Typ trzeci (układ z Tunezją) przewiduje ograniczenia kontyngentów, a typ czwarty (z Marokiem) dodatkowo ograniczenia w zakresie kwalifikacji.

Mimo rozbudowanego systemu rozwiązań prawno-organizacyjnych oraz ścisłej kontroli policyjnej, cały czas występowało zjawisko nielegalnego zatrudnienia obcokrajowców. W roku 1973 ich liczbę szacowano na około 250 tys.²⁰

3.3. STATYSTYCZNA CHARAKTERYSTYKA IMIGRACJI SIŁY ROBOCZEJ

Zagraniczna siła robocza pojawia się na zachodnioniemieckim rynku pracy w ilościach istotnych z makroekonomicznego punktu widzenia dopiero od roku 1960²¹. Dlatego też cała analiza, a stąd i prezen-

Tabela 3

Obcokrajowcy w RFN w latach 1960—1976

Rok	Obcokrajowcy (w tys.)	Udział obcokrajowców w ludności ogółem	Stopa przyrostu obcokrajowców	Obcokrajowcy zatrudnieni (w tys.)	Udział obcokrajowców w zatrudnieniu	Stopa przyrostu zatrudnienia obcokrajowców
		‰	‰		‰	‰
1960	281	0,5	—	279	1,5	—
1961	700	1,2	+149,1	507	2,5	+81,7
1962	983	1,7	+ 40,4	629	2,9	+24,1
1963	1 207	2,1	+ 22,8	773	3,5	+22,9
1964	1 508	2,6	+ 24,9	902	4,0	+16,7
1965	1 852	3,2	+ 22,8	1 119	5,3	+24,1
1966	1 984	3,4	+ 7,1	1 244	5,9	+11,2
1967	1 807	3,0	— 8,9	1 014	4,9	—18,5
1968	1 924	3,2	+ 6,5	1 019	4,9	+ 0,5
1969	2 381	3,9	+ 23,7	1 366	6,4	+24,2
1970	2 977	4,9	+ 25,0	1 807	8,5	+32,3
1971	3 439	5,6	+ 15,5	2 128	9,8	+17,8
1972	3 527	5,7	+ 2,6	2 285	10,2	+ 7,4
1973	3 966	6,4	+ 12,5	2 500	11,1	+ 9,4
1974	4 127	6,7	+ 4,1	2 331	10,5	+ 6,8
1975	4 090	6,6	— 0,9	2 061	9,6	—11,6
1976	3 948	6,4	— 3,5	1 925	9,1	— 6,6

Zródło: „Arbeits- und Sozialstatistische Mitteilungen” 1977, nr 3; *Ito-Spiegel der Wirtschaft* 1977/1978; *Ausländische Arbeitnehmer 1971*; obliczenia własne.

²⁰ *Gastarbeiter*, [w:] *Brockhaus Enzyklopädie*, t. 22, Wiesbaden 1975, s. 537.

²¹ Przyjmujemy, że umowną granicę w tym wypadku stanowi 1‰ udziału w zatrudnieniu ogółem.

tacja materiału statystycznego, dotyczyć będzie okresu rozpoczynającego się w tym właśnie roku. Napływ obcokrajowców do RFN w latach 1960—1976 ilustruje tab. 3.

Tabela 4

Struktura narodowościowa zagranicznej siły roboczej w RFN w latach 1960—1975 (w %)

Rok	Ogółem zagraniczna siła robocza		Włosi	Grecy	Hiszpanie	Turcy	Portugalczyki	Jugosłowianie	Pozostali
	tys.	%							
1960	279	100,0	43,5	4,6	3,4	0,9	0,1	3,2	44,3
1965	1 139	100,0	32,1	16,2	16,1	10,8	0,9	5,7	18,2
1970	1 807	100,0	20,7	12,7	9,2	18,1	2,2	21,5	15,6
1975	2 061	100,0	14,5	9,6	6,3	26,2	3,4	20,3	19,7

Źródło: *Ausländische Arbeitnehmer 1971*; „Arbeits- und Sozialstatistische Mitteilungen” 1976, nr 2; obliczenia własne.

Z treści zaprezentowanej tab. wynika, iż imigracyjny ruch ludności do RFN w omawianym okresie odbywał się w sposób wysoce nierównomierny. Zmiany kierunków w kształtowaniu się ilości obcokrajowców ogółem, a także ilości zatrudnionych spośród nich, są ściśle powiązane z koniunkturalnym stanem gospodarki niemieckiej, przy czym ogólna liczba obcokrajowców jest mniej wrażliwa na załamania koniunktury niż liczba zatrudnionych. Widać to wyraźnie zarówno w roku 1967, jak i w latach 1974—1976. Porównanie obu szeregów (tzn. liczby obcokrajowców ogółem i zatrudnionych) pozwala stwierdzić stale rosnącą różnicę między nimi, co wskazuje na wzrost liczby członków rodzin zatrudnionych. To z kolei pozwala domniemywać, że obcokrajowcy nastawiają się na bardziej długotrwały, a nie tylko doraźny, pobyt w RFN.

Podstawowymi krajami dostarczającymi siłę roboczą do RFN były, zgodnie z zawartymi umowami, Włochy, Grecja, Hiszpania, Turcja, Portugalia i Jugosławia. Udział poszczególnych narodowości w ogólnej liczbie został przedstawiony w tab. 4.

Zmiany w strukturze narodowościowej wyraźnie wskazują na początkową dominację Włoch, do których w latach sześćdziesiątych dołączyły Grecja i Hiszpania. W roku 1965 te trzy kraje są dostawcami blisko 65% zagranicznej siły roboczej w RFN. W latach siedemdziesiątych Grecja i Hiszpania straciły swoją pozycję na rzecz

Turcji i Jugosławii, które razem z Włochami dostarczają około 60% siły roboczej (od blisko dwukrotnie większej, w porównaniu z rokiem 1965, liczby zagranicznej siły roboczej ogółem — tab. 3). Z tego też względu, mówiąc o całym okresie, imigrację z Włoch, Turcji i Jugosławii uważa się za podstawową dla powiększenia zasobów siły roboczej RFN.

Struktura wiekowa obcokrajowców zatrudnionych w RFN jest tzw. „strukturą aktywną”, co oznacza, że znajdują się oni w większości poniżej 45 roku życia. Stan taki jest bezpośrednim skutkiem postępowania przedstawicielstw Federalnego Urzędu Pracy, które zazwyczaj angażują wyłącznie zdrowych i młodych robotników, a więc najbardziej produktywną część ubiegających się o wyjazd obcokrajowców²². Jednocześnie większość zatrudnionych w gospodarce narodowej Niemców przekroczyła 45 rok życia²³. Stanowią więc obcokrajowcy istotne, z powyższego punktu widzenia, uzupełnienia zasobów siły roboczej RFN.

Strukturę zagranicznej siły roboczej według płci przedstawia tab. 5.

Tabela 5

Struktura zagranicznej siły roboczej w RFN wg płci
w latach 1960—1975

Rok	1960	1965	1970	1975
Udział kobiet w ogólnej liczbie (w %)	15,5	23,2	29,2	31,5

Źródło: Jak w tab. 3.

Wzrastający udział kobiet wśród pracujących obcokrajowców należy wiązać z ich dążeniem do stabilizacji swojego położenia, a więc sprowadzaniem rodzin i w konsekwencji zatrudnianiem żon.

Regionalne rozmieszczenie obcokrajowców wskazuje na dużą nierównomierność ich zatrudnienia w poszczególnych krajach i obwodach oraz wykazuje duży stopień powiązania z pochodzeniem narodowym i koncentracją w poszczególnych działach gospodarki. Ponad 50% obcokrajowców pracuje w przemyśle, a dalsze ponad 40% w szeroko rozumianych usługach²⁴. Powoduje to ich koncentrację w regio-

²² *Ausländische Arbeitnehmer 1971*, Nürnberg 1972.

²³ F. Voigt, *Die Gastarbeiter in der Bundesrepublik Deutschland*, „Die Mitarbeit. Zeitschrift zur Gesellschafts- und Kulturpolitik” 1974, nr 4, s. 305.

²⁴ „Arbeits- und Socialstatistische Mitteilungen” 1976, nr 5, s. 138.

nach o silnie rozwiniętym przemyśle i wysokim stopniu urbanizacji (tab. 6).

Tabela 6

Podział zatrudnionych wg regionów o różnym stopniu rozwoju gospodarczego w 1972 r. (w %)

Regiony	Obcokrajowcy	Niemcy	Ogółem
Silnie zindustrializowane aglomeracje	52,5	39,7	41,1
Obwody przemysłowe o dużej gęstości zaludnienia	12,6	13,4	13,3
Obwody z przewagą przemysłu	30,3	36,2	35,5
Obwody słabo uprzemysłowione	4,6	10,7	10,1
Razem	100,0	100,0	100,0

Zródło: W. Lamberts, *Wachstum und Strukturbildung bei Ausländerbeschäftigung*, Berlin 1976.

Krajami²⁵ o najwyższym udziale obcokrajowców wg stanu z marca 1975 r., są Badenia-Wirtembergia (15,8%), Hesja (12,5%), Południowa Bawaria (12,0%) i Północna Nadrenia-Westfalia (10,8%), przy średniej krajowej 10,6%. Na te kraje przypada 75% wszystkich cudzoziemców zatrudnionych w RFN²⁶.

Z narodowościowego punktu widzenia Badenia-Wirtembergia jest

Tabela 7

Podział mężczyzn zatrudnionych w przemyśle RFN wg kategorii zawodowej i narodowości w 1972 r. (w %)

Narodowość	Robotnicy wykwalifikowani	Robotnicy przyuczeni	Robotnicy nie-wykwalifikowani	Razem
Obcokrajowcy	14,0	53,0	33,0	100,0
Niemcy	61,6	31,4	7,0	100,0

Zródło: jak w tab. 6.

ośrodkiem koncentracji 33% Jugosłowian i 35% Włochów. Natomiast w Północnej Nadrenii-Westfalii pracuje 30% Turków, 34% Greków, 42% Portugalczyków i 34% Hiszpanów.

²⁵ Podział terytorialny wg oddziałów Urzędu Pracy (na podstawie których prowadzone są statystyki) nie pokrywający się częściowo z podziałem administracyjnym RFN.

²⁶ „Arbeits- und Sozialstatistische Mitteilungen” 1976, nr 2, s. 40.

Ze względu na kwalifikacje i pozycje zawodowe obcokrajowcy stanowią najbardziej upośledzoną grupę społeczną w RFN²⁷. Stopień kwalifikacji obcokrajowców — w porównaniu z zatrudnionymi Niemcami — ilustruje tab. 7.

4. GOSPODARCZE ZNACZENIE ZAGRANICZNEJ SIŁY ROBOCZEJ W RFN W LATACH 1960—1976

4.1. UDZIAŁ ZAGRANICZNEJ SIŁY ROBOCZEJ WE WZROŚCIE GOSPODARCZYM

Osiągnięcie stanu pełnego zatrudnienia w końcu lat pięćdziesiątych postawiło gospodarkę zachodnioniemiecką w sytuacji niedostatecznej podaży siły roboczej. Z tej przyczyny, a także ze względu na zmniejszanie się aktywności zawodowej (47,8% w roku 1960, wobec 40,8% w roku 1976), wzrastanie liczby osób korzystających z wydu-

Tabela 8

Zatrudnienie Niemców i obcokrajowców w gospodarce RFN w latach 1960—1976

Rok	Zatrudnienie ogółem		Zatrudnienie obcokrajowców	Zatrudnienie Niemców
	tys.	zmiany w stosunku do roku poprzed- niego (w ‰)		
			tys.	
1960	26 247	—	279	25 968
1961	26 591	1,3	507	26 084
1962	26 690	0,4	629	26 061
1963	26 744	0,2	773	25 971
1964	26 753	0,0	902	25 851
1965	26 887	0,5	1 119	25 768
1966	26 801	—0,3	1 244	25 557
1967	25 950	—3,2	1 014	24 936
1968	25 968	0,1	1 019	24 949
1969	26 356	1,5	1 366	24 990
1970	26 668	1,2	1 807	24 861
1971	26 725	6,2	2 128	24 597
1972	26 655	—0,3	2 285	24 371
1973	26 712	0,2	2 500	24 212
1974	26 215	—1,9	2 331	23 884
1975	25 323	—3,4	2 061	23 262
1976	25 076	—1,0	1 925	23 151

Źródło: „Arbeits- und Sozialstatistische Mitteilungen” 1977, nr 9; W. Lamberts, *Wachstum und Strukturbildung bei Ausländerbeschäftigung*, Berlin 1976; obliczenia własne — tab. 3.

²⁷ *Berufe, die kein Deutscher mag*, „Capital” 1971, nr 11, s. 157—162.

zającego się kształcenia, skracanie czasu pracy oraz możliwość wcześniejszego udania się na rentę, liczba zatrudnionych Niemców zmniejszała się w omawianym okresie o 2817 tys. osób. Stanowi to spadek w stosunku do roku 1960 o 10,8⁰/₀ (dla lat 1960—1973 spadek wynosi 6,8⁰/₀). Proces zastępowania Niemców przez obcokrajowców ilustruje tab. 8.

Zatrudnienie ogółem na przestrzeni lat 1960—1976 spada o 4,5⁰/₀ (do roku 1973 wzrasta o 1,8⁰/₀). Spadek zatrudnienia Niemców jest więc dużo większy od spadku zatrudnienia ogółem, które zmniejszyło się o 1171 tys. osób. Powstającą na przestrzeni całego okresu lukę wypełniali obcokrajowcy. Już tylko to spostrzeżenie pozwala stwierdzić, że zagraniczna siła robocza stała się w badanym okresie stałym elementem potencjału wytwórczego RFN, pozwalającym w istotny sposób ograniczyć negatywne skutki spadku zasobów pracy. Zmianę tego niekorzystnego trendu w zasobach rodzimej siły roboczej przewidyje się na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych²⁸.

Tabela 9

Czynniki wyznaczające wzrost produktu społecznego brutto w latach
1960—1976 (1960 = 100)

Rok	Produkt społeczny brutto (w cenach stałych z 1962 r.)	Zatrudnienie	Czas pracy	Wydajność PSB (roboczogodzina)
1960	100,0	100,0	100,0	100,0
1961	105,6	101,4	99,0	105,2
1962	109,8	101,7	97,9	110,3
1963	113,5	102,0	96,9	114,8
1964	121,2	102,1	97,1	122,3
1965	128,1	102,6	96,3	129,7
1966	131,7	102,3	95,5	134,8
1967	131,4	99,0	94,8	140,0
1968	140,7	99,1	95,2	149,1
1969	152,5	100,6	94,4	160,6
1970	161,5	101,9	94,1	168,4
1971	166,1	102,1	92,9	175,1
1972	171,7	101,9	92,4	182,4
1973	180,5	102,2	91,6	192,8
1974	181,8	100,3	90,5	200,3
1975	175,8	97,0	89,0	203,6
1976	185,5	96,0	89,4	216,1

Źródło: Ifo-Spiegel der Wirtschaft 1977/1978.

²⁸ J. Kühl, *Die Bedeutung der ausländischen Arbeitnehmer für Bundesrepublik Deutschland*, [w:] *Gastarbeiter*, München 1976.

Wobec stabilizacji poziomu zatrudnienia (dzięki importowi siły roboczej) cały ciężar wzrostu produktu społecznego przenosi się na wzrost wydajności pracy. Ilustruje to tab. 9.

Dodatkowe obciążenie dla wzrostu gospodarczego RFN stanowi spadek czasu pracy. W tej sytuacji wzrost wydajności pracy był w minionym okresie kluczowym elementem procesu wzrostu gospodarczego, a więc wyznaczającym w rezultacie poziom życia zachodnioniemieckiego społeczeństwa.

Istotnym staje się pytanie o udział obcokrajowców we wzroście wydajności pracy. Odpowiednich obliczeń dokonał D. Kubusch²⁹. Stwierdził on, że w 10 gałęziach (spośród 19, na które podzielił gospodarkę RFN) występuje ponadprzeciętna wydajność pracy, mierzona wielkością wytworzonego w gałęzi produktu społecznego brutto przypadającego na jednego zatrudnionego. W tych 10 gałęziach w 1972 r. pracowało 52% ogółu zatrudnionych i 59,1% aktywnych zawodowo obcokrajowców. Następnie dokonuje on porównania pomiędzy rozwojem przecięt-

Tabela 10

Porównanie poziomów wydajności pracy (w cenach z 1962 r.)

Rok	Przeciętna wydajność pracy		Wydajność pracy obcokrajowców		Nadwyżka wydajności obcokrajowców	
	1000 DM	roczny wzrost (w %)	1000 DM	roczny wzrost (w %)	DM	udział w przeciętnej wydajności pracy (w %)
1960	12,59	—	13,23	—	700	5,6
1961	13,12	4,2	13,94	4,9	820	6,3
1962	13,60	3,6	14,35	2,9	750	5,5
1963	14,03	3,2	14,73	2,6	700	5,0
1964	14,96	6,7	16,07	9,1	1 100	7,4
1965	15,72	5,1	16,98	5,7	1 260	8,0
1966	16,22	3,2	17,46	2,8	1 240	7,6
1967	16,73	3,1	17,89	2,5	1 160	6,9
1968	17,91	7,0	19,35	8,2	1 490	8,0
1969	19,08	6,6	20,71	7,0	1 030	8,5
1970	19,96	4,6	21,70	4,8	1 740	8,7
1971	20,48	2,6	22,19	2,3	1 710	8,3
1972	21,23	3,7	23,13	4,2	1 900	8,9

Źródło: D. Kubusch, *Der Beitrag der Ausländer zum Wachstum*, „Arbeit und Sozialpolitik“ 1977, nr 11, s. 419—423.

²⁹ D. Kubusch, *Der Beitrag der Ausländer zum Wachstum*, „Arbeit und Sozialpolitik“ 1974, nr 11, s. 419—423.

nej wydajności pracy (PSB) na zatrudnionego i wydajności pracy obcokrajowców (PSB) na zatrudnionego obcokrajowca w latach 1960—1972. Wyniki tego porównania przedstawione są w tab. 10.

W całym okresie wydajność obcokrajowców przewyższała przeciętną, a ich różnica wykazywała w stosunku do przeciętnej także tendencje rosnące. Niesłuszny więc okazuje się pogląd jakoby znacznie niższe od przeciętnych kwalifikacje obcokrajowców wpływały w sposób obniżający na przeciętną wydajność pracy. Gałęziowa struktura zatrudnienia obcokrajowców znacznie silniej wyznaczała poziom wydajności pracy niż ich niskie kwalifikacje. Zatrudnienie obcokrajowców wpływało dodatnio na wzrost przeciętnej wydajności pracy. Przyczyniło się więc do szybszego wzrostu produktu społecznego brutto. Kubusch wyliczył udział obcokrajowców we wzroście produktu społecznego brutto (tab. 11).

Tabela 11

Udział obcokrajowców we wzroście produktu społecznego brutto
(w %, w cenach z 1962 r.)

Rok	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972
Udział	14,4	19,1	18,9	12,4	19,6	23,6	—	4,6	22,3	36,5	58,5	35,2

Zródło: jak w tab. 10.

W omawianym okresie produkt narodowy brutto na jednego mieszkańca wzrósł z 5924 DM w roku 1960 do 9894 DM w roku 1976, a więc o 67%. Jak już to zostało wskazane, istotny udział w tym wzroście mają obcokrajowcy. Jednocześnie ich udział w ogólnej liczbie mieszkańców jest niższy od udziału w zatrudnieniu ogółem. Niepracująca część populacji obcokrajowców stanowi więc relatywnie w stosunku do udziału obcokrajowców w tworzeniu PSB mniejsze obciążenie dla gospodarki narodowej, niż niepracująca ludność niemiecka. Wynika to wyraźnie ze wskaźników aktywności zawodowej (przeciętnych i obcokrajowców).

Tabela 12

Wskaźniki aktywności zawodowej w latach 1965—1976

Rok	1965	1970	1973	1974	1975	1976
Przeciętnie	46,1	44,2	43,5	43,2	42,7	40,8
Obcokrajowcy	60,4	60,7	63,0	56,5	50,4	48,8

Zródło: „Arbeits- und Sozialstatistische Mitteilungen” 1977, nr 9; obliczenia własne; tab. 3.

Kubusch, w cytowanym już artykule, analizuje również zmiany gałęziowej struktury zatrudnienia obcokrajowców. Dochodzi do wniosku, że w gałęziach o wysokiej wydajności pracy pracownicy niemieccy zostali zastąpieni cudzoziemcami.

Całość procesu napływu zagranicznej siły roboczej do RFN jest ściśle związana ze strukturalnymi przemianami tej gospodarki, a przede wszystkim z rozwojem trzeciego sektora³⁰. Niewątpliwym wydaje się fakt, iż właśnie zatrudnienie obcokrajowców uczyniło możliwym przesunięcie odpowiedniej liczby zatrudnionych do sektora trzeciego, przy jednoczesnym ekspansywnym rozwoju sektora drugiego, co owocowało relatywnie wysokim tempem wzrostu całej gospodarki. Rozszerzenie zatrudnienia w wielu gałęziach odbyło się poprzez całkowity lub częściowy udział obcokrajowców w tym wzroście; przez częściowy w przemyśle: samochodowym, lotniczym, drukarskim i produkcji tworzyw sztucznych; przez całkowity w przemyśle chemicznym, gumowym i azbestowym oraz elektrotechnicznym³¹.

Reasumując udział zagranicznej siły roboczej we wzroście gospodarczym RFN należy stwierdzić, że odegrała ona w tym procesie istotną i bardzo pozytywną rolę. Po pierwsze — wypełniła lukę w zasobach pracy i umożliwiła utrzymanie przez cały okres względnie stałego poziomu zatrudnienia. Po drugie — zatrudnienie obcokrajowców wpłynęło dodatnio na wzrost przeciętnej wydajności pracy, a tym samym na tempo wzrostu całej gospodarki. Po trzecie — zatrudnienie obcej siły roboczej jest pozytywnie skorelowane ze wzrostem dobrobytu społeczeństwa RFN, mierzonego wzrostem produktu społecznego brutto na głowę mieszkańca. Po czwarte — napływ zagranicznej siły roboczej stworzył warunki na rynku pracy do dokonania przemian strukturalnych w gospodarce RFN.

4.2. KONIUNKTURALNE UWARUNKOWANIA ZATRUDNIENIA OBCOKRAJOWCÓW

W literaturze powszechnie przyjmuje się, że robotnicy zagraniczni spełniają rolę „zderzaków koniunkturalnych”³². W omawianym okresie mieliśmy do czynienia z dwoma poważnymi załamaniami koniunkturalnymi w RFN, w latach 1967—1968 oraz 1974—1975. Odpowiedni materiał statystyczny zawiera tab. 13. Oba te załamania uwidoczniły się absolutnym spadkiem poziomu produktu społecznego brutto (w cenach stałych z 1962 r.). Oba też znalazły swoje odbicie w spadku pozio-

³⁰ Kühl, *op. cit.*

³¹ *Ibidem.*

³² Por. np. H. Rüstow, *Gastarbeiter — gewinn oder Belastung für unsere Volkswirtschaft*; „Beihefte der Konjunkturpolitik” 1966, nr 13.

mu zatrudnienia ogółem, a także zatrudnienia obcokrajowców. W obu wypadkach mamy do czynienia z gwałtownym wzrostem bezrobocia ogółem oraz bezrobocia obcokrajowców. Wzrasta również stopa bezrobocia i udział obcokrajowców wśród bezrobotnych. W obu wypadkach maleje liczba wolnych miejsc pracy. Porównanie odpowiednich

Tabela 13

Sytuacja koniunkturalna na rynku pracy RFN w latach 1960—1976 (w ‰)

Rok	PSB do roku poprzedniego	Tempo zmian				Stopa bezrobocia		
		zatrudnienia		bezrobocia		wolnych miejsc pracy	ogółem	obcokrajowców
		ogółem	obcokrajowców	ogółem	obcokrajowców			
1960	9,0	—	—	—49,9	—	+60,0	1,3	—
1961	5,6	1,3	81,7	—33,2	—	+18,7	0,8	0,8
1962	4,0	0,4	24,1	—14,6	—6,9	+3,9	0,7	0,9
1963	3,4	9,2	22,9	+20,1	29,7	—3,3	0,8	0,9
1964	6,8	0,6	16,7	—8,9	7,0	+9,8	0,8	1,1
1965	5,7	0,5	24,1	—12,8	—7,7	+6,5	0,7	1,2
1966	2,8	—0,3	11,2	+9,3	120,8	—16,8	0,7	2,4
1967	—0,2	—3,2	—18,5	+185,3	307,9	—44,0	2,1	3,4
1968	7,1	0,1	0,5	—29,6	—61,9	+61,7	1,5	1,8
1969	8,2	1,5	24,2	—44,0	—44,2	+53,0	0,9	1,9
1970	5,9	1,2	32,3	—16,6	51,2	+6,4	0,7	3,4
1971	2,9	0,2	17,8	+24,3	135,4	—18,5	0,8	6,4
1972	3,4	—0,3	7,4	+33,1	44,6	—15,8	1,1	6,9
1973	5,1	0,2	9,4	+11,0	16,0	+4,8	1,2	7,2
1974	0,7	—1,9	—6,8	+113,0	250,0	—44,9	2,6	11,9
1975	—3,3	—3,4	—11,6	+84,4	119,1	—25,1	4,7	14,1
1976	5,5	—1,0	—6,6	—1,3	—29,9	—0,5	4,6	10,0

Źródło: *Ho-Spiegel der Wirtschaft 1977/1978*; tab. 3; tab. 8; „Arbeits- und Sozialstatistische Mitteilungen” 1977, nr 3, 9.

danych dla wszystkich zatrudnionych oraz dla zagranicznej siły roboczej nasuwa wniosek o dużo większej wrażliwości wskaźników dotyczących obcokrajowców. Jeszcze wyraźniejsze staje się to, gdy zauważymy, że w spadku zatrudnienia w roku 1967 stanowią oni 35‰ (przy około 5‰ udziału zatrudnienia) natomiast w roku 1976 (w stosunku do 1973) odpowiednie liczby wynoszą 27‰ i ok. 10‰.

O dużo słabszych załamaniach można mówić w latach 1963—1964 oraz 1970—1971. Jednak również w tych wypadkach porównanie np. tempa przyrostu bezrobocia ogółem i dla obcokrajowców prowadzi

do identycznego wniosku, choć ogólna liczba zatrudnionych obcokrajowców rośnie przy nieco obniżonym tempie.

Spełniają więc obcokrajowcy na rynku pracy RFN tradycyjną rolę rezerwowej armii pracy. Rolę tę przyjęto w literaturze nazywać funkcją „zderzaka koniunkturalnego”. Oznacza to względne odciążenie niemieckiego rynku pracy od skutków załamania koniunktury.

Uogólnienie funkcji spełnianej przez robotników zagranicznych w cyklu koniunkturalnym stanowi teza W. E. Kuhna o odgrywaniu przez tę grupę zatrudnionych roli automatycznego stabilizatora bezrobocia koniunkturalnego w kraju imigracyjnym³³.

Bardzo ogólne spostrzeżenia, przedstawione przez autora potwierdzają tę tezę.

5. UWAGI KOŃCOWE

Artykuł ten stanowi zgodnie z tytułem tylko szkic bardzo rozległego problemu jakim są ekonomiczne przyczyny i skutki zatrudnienia obcej siły roboczej w RFN. Pełna bibliografia zagadnienia w języku niemieckim liczy bez wątpienia kilkadziesiąt pozycji, a w innych językach, według orientacji autora niniejszego artykułu, drugie tyle.

Przedstawione aspekty zagadnienia stanowią jedynie nie w pełni udokumentowaną sygnalizację węzłowych zależności tkwiących w rozważanym problemie.

Niewątpliwie znacznie szerszego badania wymagają wszystkie podażowe i popytowe czynniki występujące na rynku pracy RFN, a także wzajemne zależności między rynkiem pracy a funkcjonowaniem i rozwojem całej gospodarki. Zagadnienia te należy rozpatrzyć w kontekście szerokiej dyskusji nt. zatrudnienia obcokrajowców, toczącej się od lat wśród ekonomistów (i nie tylko) RFN.

Podsumowując niniejszy artykuł można stwierdzić, iż zagraniczna siła robocza stała się w latach 1960—1976 obiektywnie niezbędnym elementem potencjału gospodarczego RFN. Konieczność zatrudnienia obcokrajowców jest rezultatem funkcji spełnianych przez tę grupę zatrudnionych w systemie gospodarczym RFN i w jego rozwoju w omawianym okresie. Z długookresowego punktu widzenia robotnicy zagraniczni stali się stałą częścią zachodnioniemieckiej armii pracy poprzez uczestnictwo we wzroście gospodarczym tego kraju oraz stworzenie swoją obecnością warunków dla dokonania się odpowiednich przemian strukturalnych w gospodarce. Sytuacja robotników migran-

³³ W. E. Kuhn, *Gone with workers as an automatic stabilizer of cyclical unemployment in Switzerland*, „International Migration Review” 1978, nr 2.

tów stworzyła także z tej grupy zatrudnionych w RFN część międzynarodowej rezerwowej armii pracy, która służy usprawnieniu procesu akumulacji we współczesnym zinternacjonalizowanym systemie gospodarki kapitalistycznej.

Można wyrazić przypuszczenie, iż tak wysoki stopień zatrudnienia zagranicznej siły roboczej jest cechą powojennego etapu rozwoju krajów Europy Zachodniej. Etap ten charakteryzuje się również coraz wyższym stopniem zmonopolizowania i jednocześnie udziału państwa w sterowaniu gospodarką. Bez wątpienia istnieje związek między tymi cechami. Werbunek siły roboczej jest przedmiotem polityki gospodarczej państwa, a jednocześnie stwierdza się duży stopień koncentracji zatrudnienia obcokrajowców w przedsiębiorstwach zmonopolizowanych. Zdaniem autora w tych związkach leży klucz do odkrycia całości mechanizmu współczesnych migracji siły roboczej. Wymaga to jednak dalszych szerokich i znacznie bardziej gruntownych badań.

Krzysztof Opawski

FOREIGN LABOUR IN THE FRG'S ECONOMY (1960—1976)
OUTLINE OF PROBLEMS

The author points out briefly the key relationships existing in the discussed problem, which are represented by economic causes and effects connected with employment of the foreign labour in the Federal Republic of Germany.

Contemporary international migration movements are dominated by transfer of labour, and thus migration of economic character from poorly developed to highly developed economies.

This phenomenon is most pronounced in Europe. The cause of intensified labour import by West European countries in the period after the Second World War lies in insufficient supply in the labour market (manpower barrier). The FRG plays a dominant role in the process of labour import in West Europe.

Main suppliers of labour to the FRG are Italy, Turkey, and Yugoslavia.

In the period of 1960—1973 with slightly changing overall employment there was taking place a process of replacing German labour by foreigners. Simultaneously, as a result of concentration of foreign labour in industries boasting bigger than average labour efficiency, the share of foreign labour in increase of labour efficiency and in increment of the GNP was also above the average. Inflow of foreign labour also created in the labour market conditions for structural changes occurring in the FRG's economy.

From the viewpoint of economic conditions the foreign labour performs the role of a „bumper”, which implies relative reduction of tensions in the German labour market due to economic dislocations.

The foreign labour represented in the period of 1960—1976 an objectively indispensable element of the FRG's economic potential.